

վարէ ուրեք եւ Ստեփանոս Ռւռպելեան եւ տայ զիմաստ հականու կամ հայտառակ էլեւոնի՝ Օրբելեանի այս հատուածն է։ « կարդեցին ի տեղի նորա զայլ ոմն կաթողիկոս եւ լուծին զԱհան, Եւ այսպէս կեցեալ +ուրել ի տեղի +ուրել՝ Ստեփանոս յԱնի եւ Վահան ի Վասպուրական (տպ. Էմինի, Էջ 212), Երկուքին նմանութիւնը կատարեալ է կը շարունակէ Աճառեան — վերջինին մէջ յայտնի կ'երեւայ որ բառը կը նշանակէ « կաթողիկոս, կրօնապետ ». Նոյն իմաստով առնելու է նաեւ առաջինին մէջ (Բաղմավէպ 1921, Էջ 314): Այսքան յարեւանցի, այսքան յանդուգն չեր ըլլար անտարակոյս Աճառեան, եթէ աւելի շըմահայեաց ըլլարու անհրաժեշտ պիտույքներէն զրկուած ըլլար: Արդէն թոռնեանի Հատընտիրը ընթերցուածներէն յայտնի էր թէ « +ուրել » երբեք հասարակ անուն մը չէ, այլ յատուկ անուն, եւ թէ հետեւարար պէտք էր գրել՝ « կատարեացէ իբրեւ ԴՔուրել զկամս քո: Կացն Տէր Քուրել ի տեղի Քուրելն եւ իմաստն էր « կիւրոս պարսից թագաւորն Աստուծոյ ժողովրդեան ազատիչը » (Հատ. ընթ. Ա., Էջ 438): Դժբախտաբար այս անձանօթ մացած մեկութիւնը չեր յաջողած մոքերու նախապաշարուար ջնին վերջնականօրէն: Ազգապատումի հեղինակը գերանէր Brosset ն, որ « +ուրելը կը թարգմանէր, չեմ գիտեր ինչ հիման վրայ, ին վեց... isolé, dans un lieu isolé, Ste-phannos à Ani, lui dans le Vaspouracan եւ կը ծանօթագրէր +ուրել տառապատճեն անձանօթ մագած մեկութիւնը անձանօթ մագած մեկութիւնը այս բառը մեկնելու փութկոտութեամբ կը գրէր. « այդ բառն ալ աղաւալում մըն է, սխալ բնդօրինակութեան արդիւնք եւ պէտք է ըլլայ +ուրելն կամ +ուրելն (+ուրելն) որ դով եւ օով ալ կը գրուի թօրու եւ է տեսակ մը անձոռնի մողեսն (Բիւրանդիոն 1912, Թ. 5358): Այլանդակ այս մեկութեան գէմ արտայայտուելով Վարդանեան կը տեղեկագրէր Ազատամարտի մէջ. « Անհեթեթէ պարզապէս Բիւղանդիոնի աշխատակին անձանօթ բառի մասին յայտնած վարկածը, Օրբելեանի կիրարկած « +ուրել ի տեղի +ուրելն նախադասութիւնը անձանակ բանագողութիւնն մըն է պարզապէս Սարութայի ընծայուած « ի վկայօն Արեւելց, ճառէն . . . « կատարեացէ իբրեւ ԴՔուրել զկամս քո: Կացն տէր +ուրել ի տեղի +ուրելն (Սոփերը ի., Էջ 131) . . . Տարբեր ընթերցուած չընծայեր գաւառստ Տէր - Մէր տչեանի պատրաստած բնագիրը, նոյնպէս Ամառունի, տակաւին չհրատարակուած այս գործէն յառաջ բերելով ինդրական

հատուածը, նոտրատիպ բառը կը համարի « բանաստոյգ », (Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ 1912 Էջ 677): Կ'երեւի թէ ոչ-դլխագրով գրուած « Քուրել » յատուկ անունը՝ հասարակ բառ կարծուելով մոլորցուցած է թէ հրատարակիչները եւ թէ Ամառունին: Թոռնեան տուած է բառի ուղղի մեկութիւնը, որ է « կիւրոսոյ յատուկ անունասորական մէկ ձեւը », եւ այլն (Ազատամարտ, 1912, Թ. 1525): Այսպէս նաեւ Անդրբիկեան « (Քուրել) կիւրոս յատուկ անունան ասորերէն ձեւն է, գորդ կ'աղաջէ Աստուծոյ որ կիւրոսի գահուն վրայ ուրիշ կիւրոս մը կեցնէ, որ իր կամքը կիւրոսին պէս կատարէն » (Բաղմավէպ 1905, Էջ 358): Այս վերջին կարծիքները օդոյ վրայ չեն հաստատուած բնականաբար այլ կը հանդին բնագրական համեմատութեան վրայ, ահաւասիկ ասորի բնագիրը. աօօ ձօօ աօօ . . . աօօ յայլ (Bədjan, Acta martyrum et sanctorum, II, Էջ 91) « որ է « իբրեւ կիւրոս . . . կիւրոս ի տեղի կիւրոսի »,

Հ. Ա. ՎԱՐԴԱԽԵՍՄԱՆ

ՍԱՑԵՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

1. MESROVB I. SETH: The Armenians in India. The Times of India ի պատկերազարդ շաբաթաթերթին « Փոխառողջութեան, նուիրուած յաւելուածին մէջ, 8 Փետր. 1922:

« Ճշմարիտ ազգասիրի է օրինակաւ քաջի գործոց նախահարց զագիս որդւոց զարթուցանելու: Թաղիաղեանցի այս տողերուն միշտ հաւատարիմ Սեթեանց կը ջանայ օդտագործել ամէն պատեհութիւն նախահայրերու հյական գործունէութեան յիշատակներով ներկայ հընդական կայ գաղութին մէջ վերաբնցնել եռանդ եւ համապատասխան աշխատանք, միեւնոյն ատեն պատմական արձանագրութիւններու ու Ալշատականներու հրատարակութեամբ տալ վերջին գարերու հայ պատմութեան ուսումնասիրութեան թանկագին նիւթեր:

Սեթեանցի հիմնական ուսումնասիրութիւններուն առաջին մղումը տուաւ 1894 ին բենգալայի կառավարութեան կողմէ իրեն եղած այս առաջարկը, որով հայ հետախոյզը կը հրաւիր-

ուեր անդղիելէնի թարգմանել հայերէն կարգ մը դասական արձանագրութիւններ կալկաթայի, զննուրաչի եւ Սայեդաբարդի հայ գերեզմանատներու տապանաքարերէն:

Հետազոտական այս աշխատասիրութիւններն էին որ ծնունդ տուին ժամանակին History of Armenians in India մեազրութեան (1895), որ մեծ ընդունելութիւն գտաւ եւ գնահատեցաւ Հնդկաստանի անդղական մամուլն կողմէ, որնցմէ կը յիշեմ The Times of India (Bombay), Dec. 20, 1895, Indian Daily News (Calcutta), Dec. 24, 1895, Calcutta Review, January 1896, Empress (Calcutta), January 16, 1896, Anglo-Indian (Calcutta), January 18, 1896, թերթերը, ինչպէս նաև Յակոբեանի Journal of the Royal Asiatic Society թերթին մէջ հրատարակած գնահատականը, որոն թարգմանութիւնը տուաւ Երեւակ՝ “Բազմավեպի մէջ (1921, Դեկտ. եւ 1922, Յունվ.-Փետր.)”:

Սեթեանց խոստացած էր իր այս գործը հայերէն աւելի ընդարձակ բովանդակութեամբ աշխատարակել (Հանդ. Ամս. 1896, էջ 121), թէ ինչ պատճառներ արգելք եղան այս խոստամին իրադորձման չենք գիտեր. սակայն եւ այնպէս Սեթեանց “Արմենիա” 1920 եւ 1921 տարեցըններուն մէջ մասնաւորապէս դարձեալ իր ուսումնասիրութիւններուն նիւթ ըստ Հնդկահայ կեանքը այլեւայլ տիտղոսներու ներքեւ, այստեղ կը յիշատակեմ միայն “Երեւելի հայկազոնք ի Հնդկահայաստան,, յօդուածաշաբքը, որ դժբախտաբար ժամանակ մը Ընդհատական ի հիւնդութեան պատճառված հեղինակին հիւնդութեան պարիւրամեայ յոբելինի հայկական մարդասիրական ձեմարանի որ ի Կալկաթա Հայոց” “Անցք շնութեան Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն Հայոց ի Պինանդ,, եւ այլն:

Վերջերս Հնդկաստանի փոխարքայութեան հաստատման առիթով անխոնչ հետախոյզը The Times of India շաբաթաթերթին փոխարքայական յաւելուածին մէջ դարձեալ Հնդկահայ պատճենքիր մէջբերումներ կ'ընէ Հնդկահայ պատմութեւնէն, մասնաւորապէս ծանրանալով այս անդամ հայերուն եւ անդղացիներուն առեւրական յարաբերութիւններուն եւ համաձայնութիւններուն, ինչպէս նաև հայ անձնաւորութիւններուն անդղացիական կառավարութեան հանդեպ կատարած պատմական ծառայութիւններուն շուրջ:

Սեթեանցի այս գրութիւնը կարեւոր նորութիւններ չի պարունակեր, այլ ընդհանուր խտացում մըն է իր նախապէս զրած անդղիերէն եւ հայերէն ուսումնասիրութիւններուն: Հոս Սեթեանց մասնաւորապէս կը ծանրանայ Խոջայ Փանոս Ղալանդարեանի Արեւելեան Հնդկաց ընկերութեան հետ ի նպաստ հայ ազգին եւ առեւտուրին 22 Յունիս 1688ին կնքած դաշինքին շուրջ, որուն անդղիերէն բնագիրը կը պահուի Լնդոնի մէջ՝ ինչպէս գիտենք այս դաշինքով է որ Հնդկահայերուն կը տրուէին հետեւեալ արտօնութիւնները.

Նախ՝ հայերը ներկայիս եւ ապագային հաւասար բաժին եւ իրաւունք կ'ունենային բոլոր այն նպաստներէն, զորոնք ընկերութիւններ կայիս եւ ապագային կը շնորհէր եւ պիտի շնորհէր բախտախնդիր կամ վաճառական ո եւ է անդղացիի:

Երկրորդ՝ հայերը կ'ունենային ազատ ու աշարգիել երթեւեկի արտօնութիւն Հնդկաստանէն ներս եւ դուրս, ընկերութեան ո եւ է նաևով եւ “ազատ մարդու”, ու¹ համապատասխան նպաստաւոր պայմաններով:

Երրորդ՝ հայերը ազատ կ'ըլլային ապրելու Հնդկաստանի մէջ ընկերութեան պատկանող ո եւ է քաղաքի, գաւառի կամ ամրոցի մէջ. կրնային ազատօրէն գնել եւ ծախել կալուած եւ տուն, ստանձնել քաղաքական պաշտօններ եւ պատիւներ՝ ինչպէս անդղացիներ, իրենց կրօնական դաւանանքին մէջ պահել անգրով եւ բացարձակ ազատութիւն: Այս յօդուածով կը յայտարարուէր գալրձեալ թէ պիտի չկարենար շարունակել իր պաշտօնը ո եւ է կառավարիչ, որ յանդգներ խանդարել հայերը ու զրկել զանոնք այս արտօնագրով տրուած առանձնաշնորհումներու վայելքէն, եւ թէ հայերը պարտական չեն Հնդկաստանի վճարել աւելի կամ տարբեր տուրք քան ինչ որ կը վճարեն կամ պէտք են վճարել ընկերութեան անդամները եւ կամ ուրիշ ո եւ է անդղացի:

Չորրորդ՝ հայերը կրնային ընկերութեան ո եւ է ամրոցէ ճամբորդել ուրիշ ո եւ է նաւաշանդիմութիւն Հնդկաստանի, Հարաւային ծովու, Շենաստանի եւ Մանիայի մէջ ընկերութեան եւ կամ ընկերութեան թոյլատրած նաւերով, դարձեալ կրնային ազատօրէն գործառնել ձե-

¹ Freeman՝ այսպէս կը գտուէրն երենք զիրենք անդղացիները դիմել կու ասց այս առթիւ թուլմասեան “Բազմավեպութիւններուն մէջ 1880, էջ 241:

նաստանի եւ Մանկլայի եւ ընկերութեան հրովարտակին գծած սահմաններուն մէջ դտնուած նաւահանգիստներու եւ տեղերու հետ, հաւասար պայմաններով, մաքսով եւ նաւողէքով ինչպէս ո եւ է անգղիացի:

Ասոնք կը կազմէին առաջին հրովարտակին գլխաւոր մասերը: Ասոր հետ միասին հայերուն շնորհուած էր ուրիշ հրովարտակ մըն ալ (կնքուած ընկերութեան մէծ կնիքով 22 Յունիս 1688), որ ընկերութեան պատկանող տեղերու մէջ, ուր քառասունէ տաելի հայ բնակիչներ կային, կ'արտօնէր եկեղեցիներ կառուցանել իրենց ուղած ձեւով կամ ոճով:

Նոյն թուականին առանձին հրովարտակով կառավարիչներու վարչութիւնը անձնական առանձնաշնորհումով մը պատուեց Խոջայ Փանոս Ղալանթարեանը, շնորհելով անոր սուտակի եւ մեղսիկի մենավաճառումը, որուն համար հարիւրին տասը տուրք միայն պիտի վճարէր:

Այս հրովարտակները հրատարակուեցան Անգլիայ քէյմս թի. թագաւորութեան ըրբորդ տարին եւ ստորագրուեցան թենիամին թեթրստի (կառավարիչ) ջողիա Չայլսի (երեսփոխանական ներկայացուցիչ) եւ ուրիշ երեք ականաւոր պաշտօնեաներու կողմէ:

Սեթեանց իր History of Armenians in India ուսումնասիրութենէն արտագրելով պարզապէս դարձեալ յառաջ կը բերէ հոս այս նշանաւոր հրովարտակներուն անդղիերէն նախարարիները, որոնց առաջինը՝ “Բազմավէպ” ի սիւնակներուն մէջ հայացուցած էր արդէն 1880 ին Խաչիկ Թովմասեան՝ Անանուն պատմագրի մը՝ “Հայք ի Հնդիկու Անդղիացւոց եւ Հոլանտացւոց, շատ կարեւոր գրութեան հայերէն թարգմանութեան առիթով” (Բազմավէպ 1880, էջ 240—241) եւ զոր ինքը Սեթեանց անկախ բնականաբար Թովմասեանէն հայերէնի վերածած է յաջորդող երկու հրովարտակներուն հետ միասին “Արմենիանի մէջ (ԼԶ, թիւ 21—22):

Սեթեանց յետոյ համառօտիւ կը պատկերացընէ Հնդկահայ մի քանի նշանաւոր անձնաւորութիւններ ու անոնց վաճառականութեան եւ անդղիական կառավարութեան ի նպաստ մատուցած ծառայութիւնները: Այս անձնաւորութիւններէն շատերը՝ նոր-ջուղացիներ են, հայրենակիցներ Սեթեանցի, որոնց մասին մէծ հիացումով արտայայտուած էր արդէն Սեթեանց իր վերը յիշուած պատմական ձառին մէջ:

Հնդկահայ այս նշանաւոր դէմքերն են Խոջայ հսրայէլ Սարհատ (Կամ Սեղհանդ), որուն ջանքերով եւ միջնորդութեամբ է որ անդղիացիները կրցան տիրանալ կալկաթայի եւ որ Մալայի կայսեր հետ ունեցած իր սերտ բարեկամութիւնը զիտցաւ օգտակարապէս գործածել ձեռք բերելով այն “մեծ ֆէրման” ը, որ իսկական հիմը գրաւ Հնդկաստանի անդղիական տիրապետութեան (1757): — Խոջայ Պետրոս Յարութիւննեան կամ պարզաբար “Հայ Պետրոս”, որ ըրիտանական կառավարութեան դատին ինպաստ աշխաս եցաւ Գուլտայի անդղիական գաղթականներուն վեց ամիս շարունակ պարին հայթայթելով գաղտնապէս, մինչեւ որ Մագրասէն անդղիական օժանդակ բանակը ժամանեց (20 Դեկտեմբեր 1756): Յարութիւննեանն էր դարձեալ որ շատ կարեւոր գեր մը խաղաց Սուրաջա Դովլան տապալելու նպատակով Մի՞ր Ջաֆէրի հետ մշակած իր բանակցութիւններով: — Աղա Խաչիկ Առաքելեան, որ գէորգ Գ. թագաւորին ապաքինման առիթով կատարուած հանդիսութիւնները յաւերժացընելու համար ազատագրել տուաւ պարտատէրերու բանտին կալանաւորները՝ իր սեպհական ծախսով վճարելով անոնց պարտքը: Այս վեհանձն գործին համար Աղան՝ Նորին վեհափառութենէն ստացաւ ականակուռ սուր մը եւ արքայական պատկեր մը: — Աղա Սովուէս Խաչիկ Առաքելեան, արժանաւոր երէց որդին Աղա Խաչիկ Առաքելեանին, որ անդղիացիներուն հանդէպ իր հաւատարմութիւնը ցուցնելու համար անձնական ծախսով կալկաթայի մէջ հաստատեց քաղաքին երբ անդղիական զօրաբանակին մեծագոյն մասն ստիպուած էր Դեկիկան մեկնիլ քրանսացիներուն գէմ: Այս հաւատարմութեան զգածումներուն համար Ընդհանուր կառավարիչ, Ուէլզէլի մարքիզ սուրով մը պատուեց Մովսէսը:

Այս օրինակներով ահա Սեթեանց որուցակի կը պարզէ թէ ինչպէս հայերը իրեւ հաւատարիմ հպատակներ կարեւոր ծառայութիւններ մատուցած են անդղիական կառավարութեան: Իրեւ առեւտրականներ նոյնպէս նշանաւոր եղած են հայերը շնորհիւ իրենց ուղամտութեան եւ նախաձեռնութեան: Սեթեանց հաճշյով եւ հպատարմութեամբ կը յիշէ Արգարի եւ ընկերութիւնը, որ 19. գարուն սկիզբները ջուլիսից Յարութիւն Արգարի ձեռքով հիմնուեցաւ Բոմբէի մէջ եւ 1830 ին փոխադրուեցաւ Կալկաթա, ուր կը շարունակէ տակաւին ի՛մ

պատուաւոր գոյութիւնը, ինչպէս նաեւ Յ. Գալլստաննանց, որ հռչակաւոր եղած է իր բազմացիւշ եւ ընդարձակ գործառնութիւններով:

Վերջացընելէ առաջ իր յօդուածը Սեթեանց կը ծանրանայ դարձեալ իր մեծ գիւտին՝ կալկաթայի ամենահին տապանագրին թուականին շուրջ եւ նոյնին կարեւորութիւնը անդամ մըն ալ շեշտելու համար յառաջ կը բերէ Պրոֆ. C. R. Wilsonի կալկաթայի Englishman թերթին մէջ հրատարակած Armenian Founders of Calcutta վերնագրով յօդուածէն (31 Յունվ. 1895) ընդարձակ մէջբերում մը, որուն ամբողջութիւնը կարելի է գտնել History of the Armenians in Indiaի մէջ (էջ 41—44): Այս նիւթին Սեթեանց նուիրած է ուրիշ յօդուած մըն ալ “Արմենիա,,ի մէջ (ԱՅ, թ. 22) “Հայք հիմնադիրք կալկաթայ քաղաքի Հնդկաց, Վերնագրով: Ինչպէս յայտնի է Սեթեանց իր այս շատ նշանաւոր գիւտովը մեծ յեղաշընում յառաջ բերաւ կալկաթայի հիմնարկութեան պատմութեան մէջ, տեղւոյն հայ գերեզմանատան մէջ երեւան հանելով 11 Յուլիս 1630 թուականով հայ տապանագրիր մը, որ վեր ի վար շրջեց իրը իրողութիւն ընդունուած այն աւանդութիւնը թէ Տօբ Charnock հիմնած էր կալկաթան, ու այս աւանդութեան միակ հիմն էր ի հարկէ տապանագրին կրած 24 Աւգոստոս 1690 թուականը, որ մինչեւ Սեթեանցի գիւտը ամենահինը համարուած էր:

Սեթեանց իր ներկայ յօդուածին հիւսած է երեք հետաքրքրական պատկերներ: Կալկաթայի սալարէթ հայ եկեղեցին, որ կառուցուած է 1724ին, Աղա Սազարի ձեռքով. այս մասին տես ընդարձակօրէն Տեղեկատուի յօդուածը (Արմենիա 1921, թ. 49): Երկրորդ պատկերն է գալստանեանցի հոյակապ ապահովական տրամադրուեցաւ զինուորական իշխանութիւններու՝ ծառայելու համար իշխանութիւններու՝ հարող զինուորներուն: Երրորդն է նմանահանութիւնը վերը յիշուած պատմական ամենահին տապանաքարին, որ հետեւեալ արձանագրութիւնը կը կրէ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՈՂՋՐՄԱԾ ՀՈԳԻ

ՍՈՒԲԻՍՁԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՌԵԶԱ

ԲԻՔԻ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԾ ԱՇԽԱՐՀԵՍ

Ի ԿԵՍԱՆ ՅԱԿԻՑԵՆԻՑ: ԹԻՎՆ 15

ՆԱԽԱ 21

ՈՌՔան ցանկալի էր որ Սեթեանց — որ “Հնութեանց հօյակապ Հնդկահայոց հետախոյշ” ակտողուր կը սիրէ միշտ հիւսել արժանապէս իր անունին — մասնական այս ուսումնակրութիւններու կողքին տար մեզի Հնդկահայ արձանագրութիւններու ու յիշատակարաններու, ինչպէս նաեւ պատմական գրութիւններու յօրինուածական լիակատար մէկ հաւաքածոն: Նման աշխատասիրութիւն մը պիտի ըլլար արդարեւ արժանաւոր կոթող Սեթեանցի անուան:

Այսնաև, 16 Ապրիլ 1922:

ԹԱԳՈՒՀԻ Յ. ԳՈՆՉԱՑԵԱՆ

2. TOTOMIANTZ Prof. V., L'Arménie économique. préface de Luigi Luzzatti, traduit de l'italien par M. S. David-Beg. Paris, 1920 éd. H. Turabian, 8e, p. 96. Prix: 5 francs

Մոսկովյի համալսարանին տնտեսագիտողով. Վ. Տոտոմիանց, որ ժամանակէ մ՚ի վեր իտալիակը գտնուէր, իտալերէն լեզուաւլոյս հանած էր “Հայաստանի տնտեսագիտութիւնն իսուագրով այս գործը: Հոս ո՞չ թէ լոկ Հայերուն կրած թշուառութեանց դէմ բողոք մըն է որ կը բառնայ գիտնական հիղինակը ընդհանուր մարդկութեան առջեւ, այլեւ գիտական ցուցումներով եւ իրողութիւններով կը ջանայ համոզել թէ ինչ մէծ նշանակութիւն ունի Հայաստան տնտեսագիտէտէ (էջ 7) ո՞չ միայն իւր շուրջ գտնուող երկիրներուն, այլ նաեւ ամբողջ արեւելքի եւ արեւմատքի համար: Եւ ասոր իբր անհրաժեշտ հետեւութիւնն կ'առաջարկէ որ Հայաստան եւ Հայ ժողովուրդն ազատագրուի, բնական է կարող իշխանութիւններու օժանդակութեամբ, եւ վերջնականապէս թութափէ գերութեան լուծը, որուն տակ գարերէ ի վեր կը ճնշուի ու կը հեծէ:

Վ. Տոտոմիանց իւր այդ վախճանին հասնելու համար տասը գլուխներու մէջ զանազան տեսակէտներով կը խօսի Հայաստանի եւ Հայ ժողովուրդեան վրայ: Ալ ներկայացնէ նախ Հայաստանի տնտեսագիտական տեսակէտէ ունեցած մէծ կարեւորութիւնը (էջ 7—12), ցուցազրելով անոր աշխարհագրական յարմար գիրքը, երկրին հարստութիւնը, բնակչաց վաճառականական առանձնայատուկ յատկութիւններն եւն: Սակայն թուբքիա, որուն այնչափ տա-